

EBU'L-KÂSİM EL-KÂ'BÎ VE "UYÛNU'L-MESÂİL" ADLI ESERİ ABÛ AL-QÂSİM AL-KA'BÎ AND HIS 'UYÛN AL-MASÂ'IL

Fikret SOYAL*

Öz

Mu'tezile kelâm ekolünün önde gelen âlimlerinden Ebu'l-Kâsım el-Kâ'bî, kendisine özgü görüşleri bulunmakta, el-Kâ'biyye fırkası kendisine nispet edilmektedir. Bağdat Mu'tezile okulunun kelâmcılarından olan Kâ'bî, Ehl-i sünnet'in iki imamı Mâtürîdî ve Eş'arî'nin dikkatlerini çekmiş olması bakımından öne çıkan bir isimdir. İmâm Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*'inde Kâ'bî'ye karşı çok sert eleştirilerde bulunmuştur.

Bir çok esere imza atan Kâ'bî'nin eserlerinden ancak birkaçı günümüze ulaşabilmiştir. Onun *Kitâbu'l-Makâlât* isimli eserinin, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'in kaynaklarından biri, hatta birincisi olduğu söylenebilir. Kâ'bî, bu eserinin sonuna bir kelâm çalışması olan *Uyûnu'l-mesâ'il*'i ilave etmiştir. Bu makalede onun bu eserinin içeriği, kelâmî yöntemi ve görüşleri ele alınacaktır. Kâ'bî bu eserde kısaca nazar, âlemin hudûsu, âlemin sonlu oluşu, arazlar ve bunların sonradan yaratılmış olduklarının ispatı, âlem için bir muhdisin gerekli olduğu, muhdis ile muhdesi ayıran temel nitelikler ve son olarak da ta'dil ve tecvîr konularını ele almıştır.

Anahtar Kelimeler: el-Kâ'bî, Uyûnu'l-mesâ'il, Mu'tezile, Kelâm, el-Makâlât.

Abstract

Abû al-Qâsım al-Ka'bî, one of the eminent Mutazilite figures, has been regarded the founder of a particular school called al-Ka'biyya for his original understanding of kalâm. As also being part of Baghdad Mutazilite, al-Ka'bî drew the attention of both al-Mâtürîdî and al-Ash'arî from different perspectives, putting him forward in later traditions. As a matter of fact, al-Mâtürîdî in his *Kitâb al-Tawhîd* criticises him vigorously.

Though very few from al-Ka'bî's works are extant, it is known that his *Kitâb al-Maqâlât* is one of the most important sources of al-Ash'arî's *Maqâlât al-İslâmiyyîn*. At the end of this book, al-Ka'bî adds his work on speculative theology, *'Uyûn al-Masâ'il*. In this work, al-Ka'bî briefly discusses reasoning, temporality and finitude of the universe, accidents and their temporality, necessity of the creator, fundamental qualities that separate the creator and temporal beings and lastly the divine justice (al-ta'dil wa'l-tajwîr). Thus the subject matter of this article is the content analysis of this work and al-Ka'bî's kalâm method followed in it.

Keywords: al-Ka'bî, 'Uyûn al-Masâ'il, Mutazilite, Kalâm, al-Maqâlât.

A. KÂ'BÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

1. Hayatı

Tam adı Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî Kâ'bî olup doğum tarihi tam olarak bilinmemekle beraber, İbn Hacer onun hicrî 273 yılında doğduğunu söyler. (İbn Hacer, 2002, IV/429) Ancak arkadaşı ve hemşerisi Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî'nin (ö. 322/934), "Birlikte yetiştik ve mantık okuduk" (İbn Hacer, I/479) sözlerinden, Kâ'bî'nin Ebû Zeyd'in doğum tarihi olan hicrî 235 yılı civarında doğmuş olabileceği söylenmektedir. (el-Kâ'bî 2014/13-14) O, Belh şehrine nispetle el-Belhî, (İbnu'n-Nedîm, 2009, I/693) kabilesi Benû Kâ'b'a nispetle de Kâ'bî (İbnu'l-Esîr, 1980/16; Bebek, XXIV/27) olarak bilinmektedir.

Kaynaklarda Kâ'bî'nin hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bu yüzden onun eğitim hayatı ve hocaları hakkında fazla bilgi edinemiyoruz. Kaynaklarda kelâm hocası olarak sadece Bağdat'ta ders aldığı Ebu'l-Hüseyn el-Hayyât'ın (ö. 300/913) adını görüyoruz. (el-Kâ'bî, 2018/50). Ebu'l-Hüseyn Abdurrahîm b. Muhammed b. Osmân el-Hayyât, Mutezile'nin Bağdat ekolüne mensup bir kelâmcı olarak Mutezile mezhebine çeşitli katkıları bulunmaktadır. Zira Mu'tezile'nin dağılmaya yüz tuttuğu bir dönemde yaşamış olup Mu'tezile'den ayrılan ve onları eleştiren İbnu'r-Râvendî'ye karşı *el-İntisâr* isimli bir reddiye yazmıştır. (İbnu'n-Nedîm, 1996/I,610; el-Bağdâdî, (t.y) 179; Hatîb, 1996, XIV/87; İbn Hacer, 2002, IV/8-9; Gölcük, XVII/103-105).

Öğrencileri arasında Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Haşşâi el-Belhî, İbrâhîm b. Muhammed b. Şihâb, Abdullah b. Muhammed Ebu'l-Hüseyn el-Bağdâdî gibi isimler zikredilmektedir. (Safedî, 1993, V/352; İbn Hacer, 2002, IV, 577).

*Dr. Öğt. Üyesi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm ABD.

Mezhepler tarihi kaynaklarında Mu'tezile'ye ait alt kollardan ve fırkalardan bahsedilirken farklı kategoriler yapılırsa da, bunların en önemli olanı Basra ve Bağdat ekolü şeklinde ortaya çıkan ikili ekol anlayışıdır. Basra ve Bağdat ekolü diye ikili ayrım Abbasiler devrinde meydana gelmiştir. Bu dönemde özellikle Basra Mu'tezile ekolü desteklenirken Mu'tezilî kelâmcılar yetiştikleri ilmi çevreye göre bu iki koldan birine nisbet edilirler. (Akın, 2017/52). Kâ'bî, Mu'tezile'nin Bağdat ekolüne mensup olmasına rağmen, Basra ekolünün reisi Ebû Ali el-Cübbâî'nin bazı öğrencilerinin ondan ders aldıkları zikredilmektedir. (Kâdı Abdulcebbâr, 1974/297).

Kâ'bî, hicrî 270-287 yılları arasında Horasan'da hüküm süren Zeydî Taberiyye devletinin emîri olan Muhammed b. Zeyd ed-Dâ'î'nin kâtipliğini yapmıştır. (Hatib el-Bağdâdî, 1996, XIV/299). Bu devlet hicrî 287 yılında yıkılınca (Safedî, 1993, III/68) Kâ'bî'nin görevi de sona ermiştir. Muhtemelen Kâ'bî'nin Bağdat'a gidişi bu dönemde olmuştur. (Kâ'bî, 2018/159). Eserlerinin çoğunu Bağdat'ta kaleme alan Kâ'bî, sonradan Belh'e dönerek vefat edinceye kadar orada yaşamıştır. (Hatib, 1996, XI/25).

Kâ'bî, Bağdat'tan Belh'e döndüğünde ilmî çalışmaları yanında tekrar siyasetle de iştigal ederek aylık bin dirhem karşılığında Ahmed b. Sehl b. Hâşim el-Mervezî'nin vezirliği görevini yürütmüştür. Ahmed, mağlup olunca Kâ'bî tutuklanarak hapsedildi ve bir müddet hapiste kaldı. Onu, el-Mukter'in veziri Ali b. İsa el-Cerrâh'ın veya ondan sonraki vezir Hâmid b. Abbâs'ın hapisten kurtardığı söylenmektedir. (İbnu'n-Nedîm, 1996, I/614). Ömrünün sonlarına doğru Kâ'bî'nin devlet görevi almaktan tevbe ettiği zikredilmektedir. (Kâdı Abdulcebbâr, 1974, 297).

Kâ'bî'nin 319/931 yılı Şa'bân ayının başlarında Belh'te vefat ettiği belirtilmektedir. (Hatib, 1996, XI/26; İbnu'n-Nedîm, (1996), I/615). Onun vefat tarihi olarak 309 yılında zikredilmekle birlikte, (İbnu'n-Nedîm, 1996, I/615) bunun bir yanlışlığı veya yazım hatası olduğu anlaşılmaktadır.

2. Eserleri

Kâ'bî'nin eserlerinin çoğunu uzun süre ikâmet ettiği Bağdat'ta yazdığı anlaşılmaktadır. Kaynaklarda geçen eserleri açısından bakıldığında, Kâ'bî'nin kırktan fazla eserinin olduğu ifade edilmektedir. (Hatib, 1996, XI/25; (el-Kâ'bî, 2018/22) Eserlerinin çoğu kelâm alanına ait olmakla birlikte, onun tefsir, hadîs, fıkıh, cedel, felsefe ve Arap dili alanında da eserler verdiği görülmektedir. Bunlardan çok azı günümüze ulaşmıştır.

Günümüze ulaşan eserlerinden bazıları şunlardır:

1. Fazlu'l-İ'tizâl: Mâkâlatın bir babından oluşan bu eser, Fûâd Seyyid tarafından *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile* (Tunus, 1974) adlı eser içinde neşredilmiştir.

2. Kabûlu'l-Ahbâr: Hadis ilmi ile alakalı bu eser, *Kabûlu'l-Ahbâr ve Ma'rifetu'r-Ricâl* adıyla Hüseyin Hansu tahkikiyle neşredilmiştir. (Ka'bî, 2018/527 s.) Yine aynı eser, Ebû Amr el-Hüseyin b. Ömer b. Abdürrahim tarafından tahkik edilerek *Kabûlu'l-Ahbâr ve Ma'rifetu'r-Ricâl* adıyla neşredilmiş, (Hansu, 2018) ayrıca bu eser çerçevesinde bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır. (Çelik, 2009, 89 s.)

3. Kitâbu'l-Makâlât: Bu eserin Mu'tezile ile ilgili kısmı daha önce Fûâd Seyyid tarafından *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile* (Tunus, 1974) adlı eser içinde neşredilmişti. Ancak eserin tamamı ilk kez Hüseyin Hansu, Racih Kürdî ve Abdülhamid Kürdî tarafından tek nüshadan tahkik edilerek *Kitâbu'l-Makâlât ve ma'ahu Uyûnu'l-mesâil ve'l-Cevâbât* (Ka'bî, İstanbul, 2018-Ammân, 2018) adıyla neşredilmiştir. Birçok özelliği bulunan eserin makâlât geleneğinde kendine özgü bir konumunun olduğunu söylemek mümkündür. Onun bu eserini benzerlerinden ayıran en önemli özellik, mezhep mensubiyeti bakımından Mutezilî olsa bile eserini mezhebine hasretmeden İslâmî fırkaları büyük ölçüde ele almasıdır. Onu -örneğin- Bağdâdî'nin *el-Fark beynel'-firâk* adlı eserinden ayıran temel fark, kendi mezhebini fırkay-i nâciye görerek diğerlerini bâtil şeklinde nitelendirmekten kaçınarak olaya Ehl-i Kible açısından bakmasıdır. (Ka'bî, İstanbul, 2018-Ammân, 2018, 8-9.)

Kâ'bî'nin eserleri içinde *Kitâbu'l-Makâlât*'ın sonraki nesiller için en önemli eser olduğu kabul edilir. Dolayısıyla *Makâlât* geleneğinde önem verilen ve bu alanda bilinen ilk eserin, Kâ'bî'nin *Kitâbu'l-Makâlât*'ı olduğunu söyleyebiliriz. Müellif, eserin başında hicrî 290 tarihinde yazmaya başladığını bizzat ifade etmektedir. (el-Kâ'bî, 2018, 49).

Eserin müellife aidiyeti hususunda herhangi bir kuşku yoktur. Mu'tezilî iken daha sonra Ehl-i Sünnet saflarına katılan Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eseri ondan sonra gelen en önemli eserdir. Eş'arî'nin *Makâlât*'ının en önemli kaynaklarından biri, Kâ'bî'nin *Makâlât*'ıdır. Öyle ki, Eş'arî pek çok yerde Kâ'bî'den harfi harfine aktarımlarda bulunmaktadır. Bunun yanı sıra eserin bölümlenmesi ve üslûbu açısından da onun Kâ'bî'den etkilenmiş olduğu görülmektedir. Buna ilaveten Eş'arî, eserinin bir kaç yerinde "Ebu'l-Kâsım el-Belhî" şeklinde, bir yerde de sadece "el-Belhî" ismini vererek onun ilgili konudaki

görüşlerini zikreder. Ayrıca şiddetle eleştiriye tabi tutup kendisine karşı reddiye yazan birisi olarak Eş'arî, yaklaşık aynı tarihlerde yaşamış olmalarına rağmen bizzat Kâ'bî'nin ismini vererek ondan alıntılar yapması, Eş'arî'nin *Makâlât* eserinde objektif davrandığının bir göstergesi sayılabilir. Yine İbnu'n-Nedîm'in mezhepleri anlatırken başvurduğu kaynaklardan biri, Kâ'bî'nin *Kitâbu'l-Makâlât*'ıdır.

Bu sayılanların dışında, kelâm ve İslam mezhepleri alanında eser veren birçok müellifin temel kaynaklarından birini bu eser oluşturmaktadır. Bu bağlamda Abdulkâhir el-Bağdâdî'nin *el-Fark beyne'l-Fırak*'ta, Mes'ûdî'nin *Mürücü'z-Zehb*'de, Kâdî Abdülcebâr'ın *Fazlu'l-İ'tizâl* ve *el-Muğni*'de, Abdülkerim eş-Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'de en önemli kaynaklarından biri Kâ'bî'nin *Kitâbu'l-Makâlât*'ıdır. Bütün bunlar, Kâ'bî'nin *Makâlât*'ının bu alanda günümüze ulaşan ilk ve en önemli eser olma özelliğine sahip olduğunu göstermektedir. (Eskin, 2014/2, 17; Koloğlu, 2003/247-248).

Kitâbu'l-Makâlât'ın mukaddimesinde müellifin ifade ettiği üzere, (Ka'bî, 2018, 49) esere bilgi konusu ile başladıktan sonra asıl konusu olan fırkalara ve onların görüşlerine daha sonra geçilmiştir.

Uyunu'l-mesâil'de bilgi konusunu işlerken yine *Makâlât*'a atıfta bulunarak bilgi ile ilgili orada ele almadığı bazı hususları inceleyeceğini ifade eder. (Ka'bî, 2014, Mukaddime)

4. Uyûnu'l-Mesâil: Bu eser, temel konumuzu oluşturduğu için ileride detaylı olarak anlatılacaktır.

Kâ'bî'nin günümüze ulaşmayan eserleri ise şunlardır:

1. Tefsîru'l-Kur'ân.
2. Kitâbu'l-Ğurer ve'n-Nevâdir.
3. KitâbuKeyfiyyeti'l-İstidlâl bi's-Şâhidale'l-Ğâib.
4. Kitâbu'l-Cedel ve ÂdâbuEhlihi ve Tashîhuİlelihi.
5. Tecridu'l-Cedel.
6. et-Tehzîbfi'l-Cedel.
7. Kitâbu's-Sünneve'l-Cemâ'a.
8. Kitâbu'l-Mecâlisi'l-Kebîr.
9. Kitâbu'l-Mecâlisi's-Sağîr.
10. NakzuKitâbî'l-HalîlâBurğûs.
11. NakzuKitâbîEbî Ali el-Cübbâifi'l-İrâde.
12. el-Kitâbu's-Sânî alâEbî Ali fi'l-Cenne.
13. KitâbuMesâilî'l-HucendîfîmâHâlefefîhiEbâ Ali.
14. KitâbuTe'yîdiMakâletiEbî'l-Huzeylî'l-Cüz' (fi'l-Cebr).
15. Kitâbu'l-MuzâhâtalâBurğûs.
16. KitâbuFusûlî'l-Hitâbî'n-NakzalâRacûlinTenebbe'ebîHorasân.
17. Kitâbu'n-Nihâyefî'l-AslahalâEbî Ali ve Nakzihi aleyhi li's-Saymerî.
18. Kitâbu'l-Kelâm fi'l-Ûmmealâİbn Kubbe.
19. Kitâbu'n-Nakzale'r-Râzîfi'l-İlmi'l-İlâhî.
20. KitâbuEvâilî'l-Edille fi Usûlî'd-Dîn.
21. Tuhfetu'l-Vüzerâ.
22. Kitâbu'l-İmâme.
23. el-Müsterşidfi'l-İmâme.
24. Kitâbu'l-Esmâve'l-Ahkâm.
25. Mehâsinu Âli Tâhir.
26. MefâhiruHorasân.
27. Va'îdu'l-Fussâk.
28. el-Makâmât.
29. el-Fetâvâ'l-VârideminCürcânve'l-İrâk.
30. Kitâbun fi HucciyetiAhbâri'l-Âhâd.
31. el-Mesâilve'l-Mecâlis.
32. el-İntikâdli'l-İlmi'l-İlâhî alâ Muhammed b. Zekerîyyâ.
33. Kitâbunfi't-Tevellüd ve Ef'âlî't-Tıbâ'.
34. el-Cevâbâtve EcvibetuEbî'l-Kâsım el-Belhî.

35. Ba'zu'n-Nakzale'l-Mücbire.

36. Târihu Belh.

37. Târihu Horasân. (el-Kâ'bî, 2018/24; İbnu'n-Nedîm, 1996, I/615).

Böyle çok sayıda eserinin olması, bu eserlerden bir kısmının farklı isimler ile yazılması ile ilgili olabilir. (Kâ'bî, 2018, 22)

3. Mezhebi ve İlmî Kişiliği

Kaynaklar, ittifakla Kâ'bî'nin Mu'tezile'nin Bağdat ekolüne mensup ve Ka'biyye fırkasının reisi olduğunu belirtmektedirler. (Hatîb, Hatîb, 1996, XI/25; İbnu'n-Nedîm, 1996, I/614; el-Bağdâdî, (t.y.), 181). Kelâmda Ebu'l-Huseyin el-Hayyât'ın öğrencisi olan Kâ'bî, Bağdat Mu'tezile'sinin son temsilcisi olarak kabul edilir. (Watt, 1981/273; Aydınlı, 2010, 54.)

Kâ'bî'nin Basra Mu'tezile'sinin karşısında Bağdat ekolü içindeki reislik konumu aslında ilgili ekolün reisi olan hocası Hayyât'a dayanmaktadır. Hayyât'ın Bağdat Mutezile ekolünün önderliğini yaptığı dönemde Basra ve Bağdat ekolü ayırımından çok açık bir şekilde bahsedilebilmesi, hocasından sonra Bağdat ekolünün önderliğini üstlenen Kâ'bî'nin ilgili ekol içindeki konumunu daha kolay anlamamızı sağlamaktadır. (Akın, 2017/127) Kâ'bî, Mutezile'den Basra ekolünün reisi Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916), oğlu Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933), Eş'ariyye'nin reisi Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935), Mâtürîdiyye'nin reisi Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) ile aynı dönemde yaşamıştır. Böylesine tanınmış isimlerle aynı zaman diliminde yaşaması ve onlarla şu veya bu şekilde ilişkisinin olması, Kâ'bî'nin hem Mu'tezile içindeki hem de kelâmdaki yeri ve önemi hakkında önemli bir işaretler olarak kaydedilmelidir.

Kâ'bî'nin Ebû Ali el-Cübbâî ile bazı konularda ihtilaf ederek ona yönelik çeşitli tenkitlerde bulunması (Bebek, 2001, XXIV/27); Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin Basra ekolü içindeki reislik durumuna paralellik arz etmesi (Akın, 2017/129) hem onun konumunu hem bu iki ekolün birbirlerine olan karşıtlıklarını göstermektedir.

Kâ'bî'nin Abdulcebbâr'ın çok sık atıfta bulunduğu (Koloğlu, 2003, XII/247-248) birisi olarak Bağdat Mu'tezile düşüncesini yansıtan Kâ'bî hem Horasan hem de Bağdat bölgesinde tanınan ve bilinen bir isim olarak kabul edilir. (Musahanov, 2009, 26-27).

Basra ve Bağdat'ta doğan Mu'tezile daha sonra İslam dünyasının çeşitli merkezlerine yayılarak taraftar toplamıştır. Mu'tezile'nin son dönem temsilcilerinin görüşlerini toplayan (el-Kâ'bî, 1974, 46) Kâ'bî'nin Mu'tezile içerisindeki esas rolü, Basra ve Bağdat merkezli olan Mu'tezile düşüncesini Horasan bölgesine taşımasına dayanmaktadır.

Basra ve Bağdat merkezli olan Mutezile'nin bu iki merkeze göre iki ayrı ekole ayrılması ile ilgili olarak bazı etkenlerden bahsedilir. Basra ve Bağdat ekolü şeklinde iki ayrı akımın ortaya çıkmasında, Mutezilenin özgür düşünceye önem vermesi, Halku'l-Kur'an etrafında yapılan tartışmalar, Abbasi yönetiminin Bağdat Mutezilesi ile olan ilişkisi, Bağdat Mutezilesinin Zeydiyye ile olan ilişkisi gibi bir kaç hususun etkili olduğu kabul edilir. (Akın, 2017, 50-72).

Bu manada Kâ'bî'nin şahsında gündeme gelen bir konu da, Mu'tezile'nin Horasan bölgesinde ne ölçüde temsil edildiğini tespit etmektir. Çünkü bu bölgedeki Mu'tezilî hareketlerin İslam düşüncesine katkılarını tespit etmek, İslam düşüncesinin tarihi gelişiminin ortaya çıkarılması bakımından önemlidir. Bölgedeki ilk Mu'tezilî'nin Vâsıl'ın talebesi Hafs b. Sâlim olduğu nakledilmektedir. Kâ'bî'nin Horasan bölgesinde çok büyük bir ilgiyle karşılandığını ve fikirlerinin geniş bir kitle tarafından benimsendiği kabul edilmektedir. (Kaplan, 2006, 50-51; Aydınlı, 2001, 141).

Basra ekolü sayısal olarak daha fazla düşünür çıkararak, hicrî II. ve III. asırda hızlı bir yayılma gösterirken Bağdat ekolü bu tarihlere kadar sadece Kâ'bî'yi çıkarabilmiştir. (Arpaguş, 2011, II/168)

Bağdat Mu'tezile'si kelâmcıları arasında yer almasının ve Belh'de doğup Bağdat ve Horasan bölgelerinde bulunmasının bir sonucu olarak Kâ'bî, Eş'arîlik ve Mâtürîdîliğin teşekkülü sürecinde Mu'tezile'nin bu iki ekol ile ilişkisinde önemli bir konuma sahip olmuştur. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin uzun süre Mu'tezile içinde kaldıktan sonra bu mezhepten ayrılarak Küllâbiliği benimsemesi ve Mu'tezile'nin özellikle Basra ekolünü eleştirerek reddiyeler yazması Basra'da ona bir şöhret kazandırdı. Ehl-i Sünnet'in ikinci kolu olan Mâtürîdîliğin kurucusu Ebu Mansur el-Mâtürîdî ise Eş'arî'ye göre bu alanda daha erken şöhret bulmuştu.

Kâ'bî'nin Horasan'a geçmesi ile birlikte, bölgede Mu'tezilî fikirlerin yayılması sonucu Mâtürîdî, genelde Mu'tezilî fikirleri, özelde Kâ'bî'nin görüşlerini reddetmek için bir hayli çaba sarf etmiştir. Dolayısıyla Eş'arî, Mu'tezile'nin Basra ekolüne yönelik reddiyeler yaparken, aynı tarihlerde Mâtürîdî Bağdat ekolünün fikirlerini tenkit etmeye devam etmiştir. Eş'arî ve Mâtürîdî'nin eleştirilerinde Mu'tezile'nin Basra

ve Bağdat ekollerinin hedef alınmasında yine Kâ'bî ismiyle karşılaşmaktayız. İki önemli Sünnî kelâm ekolünün kurucuları olan Eş'arî ve Mâtürîdî'nin görüşleri ile hakkında birbirlerinden haberdar olmalarında aynı şekilde Kâ'bî'nin rolünün bulunduğu ifade edilmektedir. (Kalaycı, 2013, 277-280). Onun bu rolü kesin bir yargı olarak tescillenirse Mu'tezile içinde büyük bir karizması olan Kâ'bî, Sünnî kelâm düşüncesinin iki ana kolu olan Eş'arî ile Mâtürîdî üzerinde de bir şekilde etkili olduğu ortaya çıkar ki bu, onun konumunu daha da önemli hale getirir.

Kâ'bî'ye yönelik tutum ve davranışlara bakıldığında, mezhebini gizlemeden cesur bir tavır içinde hareket ettiği anlaşılmaktadır. Böyle bir karakter özelliğine sahip olan müellif savunduğu görüşlerini açık bir şekilde izhar etmesi nedeniyle çokça eleştiri ve hakarete maruz kalmıştır. Öyle ki bu eleştirilerin dozu artarak zındık olmakla suçlanmaya kadar varmıştır.

Öte yanda Kâ'bî'nin özgün ve objektif bir ilim adamı olduğunu ispatlayan özelliklerinin de bulunduğu görmezden gelinemez. Zira zaman zaman Mu'tezilî kelâmcıları da eleştirdiği olmuştur. Eserlerinden de anlaşılacağı üzere Kâ'bî, Ebû Ali Cübbâî'ye irâde ve aslah konularında (İbnu'n-Nedîm, 1996 I/615; Bebek, 2001, XXIV, 7.) açıkça tenkitler yöneltmiştir. Buna göre Basra ve Bağdat ekolleri arasındaki ayrılığın sadece coğrafi bir olay olmayıp fikri ve düşünsel nedenlere de bağlı olduğunu ifade etmek gerekir. Zira ilk dönemlerde olmayan ancak ilerleyen zaman diliminde birbirlerini tekfir etme noktasına kadar ilerleyen bir farklılıktan ve zıtlıktan bahsediyoruz.

Basra ve Bağdat ekollerinin karşılıklı çekişmelerine dair en önemli örneklerden biri de, Kâ'bî ile Ebu Haşim arasında yaşanmıştır. Bu çekişme bağlamında iki ekol arasındaki görüş ayrılıklarının sayısının yüz elli beş olduğu ifade edilir. (Akın, 2017, 52) Bu durum hiç şüphesiz hem Mu'tezile içinde hem de bir özgünlüğü ortaya koyması noktasında Kâ'bî'nin kelâm ilmi açısından konumunu göstermesi bakımından önemli bir husus olarak kaydedilmelidir.

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî tarafından şiddetli bir şekilde tenkide tabi tutulması ve Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin *Makâlât'*ının önemli kaynakları arasında olması, Kâ'bî'nin Kelâmcı kişiliğini gösteren önemli kanıtlar olarak sayılmalıdır.

Kadi Abdülcebbar'ın *Fadlu'l-Mutezile'*de; el-Bağdâdî'nin *el-Fark* adlı eserinde birden fazla yerde Kâ'bî'den bahsetmesi, Şehristânî'nin *el-Mile'*inde defalarca onun adını zikretmesi; İbnu'l-Cevzî *Telbisü iblis* adlı eserinde Kâ'bî'yi ve onun *Makâlât'*ını anması müellifin ilmi kişiliğini dair önemli deliller olarak görülmelidir. (el-Kâ'bî, 2018, 28-29).

Yaşadığı döneme ve tarihsel sürece bakıldığında, Mihne döneminden sonraki sürece denk gelen tarihlerde ilmi bir karakter olarak karşılaştığımız Kâ'bî'nin Mu'tezile açısından fikri kırılmaların ve çeşitli sarsıntıların söz konusu olduğu günlerde yaşadığını anlıyoruz. Kâ'bî'nin yaşadığı tarihler esasen Abbasiler açısından da tarihi ve siyasi bir takım sorunların yaşandığı dönemlerdir.

4. Kâ'bî'ye Yöneltilen Eleştiriler

Birçok âlim Kâ'bî'ye reddiye türü eserlerle cevap vermiş veya kelâm konusunda yazdıkları eserlerde kendisine eleştiriler yöneltmişlerdir.

Kendisine reddiye yazarların başında Mâtürîdî gelmektedir. O, Kâ'bî'ye karşı *er-Redd alâ tehzîbi'l-kâ'bî fi'l-cedel* ve *Reddu evâilil-edille li'l-Kâ'bî* isimli iki reddiye yazmıştır. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *en-Nakz ale'l-belhî fi'l-cedel* isimli bir reddiye yazmıştır. Kâ'bî'nin, *Kitâbu ecvabeti ebi'l-Kâsım el-Kâ'bî li Ebî zeyd el-Belhî* isimli eserinden Ebû Zeyd el-Belhî'nin kendisini eleştirdiği anlaşılmaktadır. Bunların dışında er-Râzî'nin çeşitli reddiyeleri ile başkaları tarafından yapılmış değişik konulara ilişkin reddiyeler mevcuttur. (el-Kâ'bî, 2018, 25-26; Özen, 2003, VIII/146-151).

Kâ'bî'ye karşı reddiye yazarların başında gelen Mâtürîdî, tevhîdi korumak maksadıyla diğer dinlere ve mezheplere tenkitler yönelttiği *Kitâbu't-tevhîd* adlı eserinde, eleştirilerini daha çok Mu'tezile'ye yapması, özellikle bölgede itizâl fikirlerinin kaynağı olan Kâ'bî'yi de eleştiriye tabi tutmasına yol açmıştır. Hatta *Kitâbu't-tevhîd* ona yönelik bir reddiye olarak düşünülebilir. Mâtürîdî'nin ve Eş'arî'nin çok yoğun bir şekilde eleştirdiği Kâ'bî, tam tersi bir tutum içine girerek onların isimlerinden bahsetmemektedir. (el-Kâ'bî, 2018, s. 19-21).

Esasen Mu'tezile'nin Semerkant'daki varlığı ve iki ekol arasındaki polemiklerin mahiyeti ve bunların şekillenmesi çeşitli araştırmalara konu olmaktadır. Bu manada Maverânnehir'de Mu'tezile'nin yaygınlığından söz etmek öyle kolay bir olay gibi görünmemektedir. Buna göre Mu'tezile ve Mâtürîdiler arasında oluşan gergin atmosfer nasıl açıklanmalıdır? Semerkant'lı âlimler tarafından kendilerine eleştiriler yöneltilen Mu'tezilî âlimlerin kimlikleri hakkındaki tarihi bilgilerden bu sorunun üzerindeki sır perdesini aralayacak bazı ip uçlarına ulaşma imkanı doğabilir. Zira Ka'bi ve Cübbai gibi eleştirilerde öncelikli hedef

olan Mu'tezilî âlimler, aynı zamanda Irak'ta faaliyet gösteren Hanefî âlimlerdir. Bu âlimler vasıtasıyla Mu'tezile düşüncesinin Ehl-i sünnet çizgisindeki Maverâünnehir-Hanefî ekolü üzerindeki etkisini artırdığı, hatta yer edinmeye başladığı ve bu durumun da mezhep içinde bir rekabete yol açtığı düşünülebilir. (Özen, 2003, IX/50)

Mu'tezile'nin, Eş'arî ve Mâtürîdî tarafından dikkate alınması konusunda, her iki âlimin Mu'yezile'ye ilgisi hakkında çeşitli teorilerden bahsedilir. Bu bağlamda Eş'arî'nin Mutezile'nin merkezi sayılan bir bölgede yaşamış olması, en önemlisi hayatının bir kısmını Mu'tezilî olarak geçirmesi, onun Mu'tezile ile ilgisini anlamayı kolaylaştırmaktadır. Ancak Mâtürîdî'nin, Mu'tezilî merkezler olan Basra ve Bağdat bölgelerinden uzak olan Semerkand'da yaşamasına rağmen Mu'tezile'yi ve görüşlerini değerlendirecek ve eleştirecek kadar bilmesi ciddi bir merak uyandırmaktadır. Kâ'bî'nin Horasan'da ve bölgede Mu'tezilî görüşleri yayması ve taraftar toplaması bu merakın giderilmesinde önemli bir olay olarak görülmektedir. (Musahan, 2015, XXVII-1/194).

Öte yandan diğer Mu'tezilî temsilciler gibi Kâ'bî'nin de Hanefî mezhebine bağlı olması, Mu'tezile'nin bölgede bu mezhep üzerinden yayılmasına imkân sağladığı anlaşılmaktadır. Kâ'bî başta olmak üzere çeşitli Mu'tezilî âlimler aracılığıyla Hanefîlik içinde Mu'tezilî düşüncenin yayılma eğilimi içinde olması, bölgedeki Sünnî-Hanefî çevrelerde bir tedirginlik uyandırmış olmalıdır. (Özen, 2003-9, 82) Bu durum da Mâtürîdî'nin Mu'tezilî fikirlerde ve bu fikirlerin yayılmasında baş aktör olan Kâ'bî'ye karşı eleştirilerde bulunmasına yol açmıştır.

Mâtürîdî'nin, *Kitâbü't-tevhîd*'de eleştirirken hiç kimseye göstermediği tepkisel ve katı tutumu Kâ'bî'yi karşı göstermektedir. Eserinde ona büyük bir yer ayırdığı görülmektedir. (Mâtürîdî, 2002, 28, 65-73, 75, 77, 95-96, 104-109, 305-325, 339-364, 375-384, 386-387, 393-394, 398, 404-412, 445-460, 462-468.)

Mu'tezile'nin zatî sıfatlarla fiilî sıfatlar hakkındaki görüşleri ve tenkidini yaptığı bölümde Mâtürîdî, Mu'tezile'nin adını anmakla birlikte özel olarak Kâ'bî'nin görüşlerini merkeze aldığı görülmektedir. Kâ'bî'nin görüşlerini değerlendirmekten maksadının Kâ'bî'nin Allah'ı bilip bilmediğinin ortaya çıkması, böylece Mu'tezile'nin yeryüzündeki imamı olarak kabul edilen Kâ'bî üzerinden bu mezhebin ilmi seviyesinin görülmesi olduğunu söyler. Ancak *Kitâbu't-tevhîd*'de ele aldığı ve Kâ'bî'ye yüklediği meselelerin birden fazla olduğu anlaşılmaktadır. Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*'de, "Zâtî ve fiilî sıfatlar", (s. 77-88); "Kulların Fiilleri", (s. 381-405); "Kader" (s. 405-406; "Büyük Günah" (s. 445-446) gibi temel kelâmî meselelerde Kâ'bî'yi ismini zikrederek yoğun bir şekilde eleştirirken, bazı konularda ismini zikretmeden eleştirmektedir. Bunların büyük bir kısmının *Uyûnu'l-mesâil*'de bulunmaması, Kâ'bî'nin de ifade ettiği gibi, söz konusu bu eseri sonradan yazması (Kâ'bî, 2014, 31) ile ilgisinin olduğunu söylemek mümkündür.

Kitâbu't-Tevhîd'de birçok yerde Kâ'bî'nin görüşlerini sert bir üslupla eleştiren Mâtürîdî'nin, dikkatli bir şekilde incelendiğinde aslında onun metodunu kullandığı da görülecektir. Ayrıca zaman zaman aynı fikirde oldukları bile müşahede edilebilmektedir. Örneğin "şey" kavramının tanımlamasında ikisinin bazı ortak noktaları bulunduğunu söylemek mümkündür. (Arpaguş, 2011, 183) Yine Mâtürîdî'nin, -Kâ'bî gibi- *Makâlât* ismiyle bir eser kaleme almış olması, ikisi arasındaki etkileşime dair bir kanıt olarak sunulmaktadır. (Kalaycı, 2013, 278) Her şeye rağmen Mâtürîdî'nin eserine bu ismi vermesini sadece Kâ'bî etkisine bağlamak ilmi açıdan doğru olmaz. Zira *Makâlât* geleneğine bakıldığında bunun dinler ve mezhepler ile alakalı eserlere verilen genel bir isim olmasını da dikkate almak gerekir. Nitekim Eş'arî de aynı dönemde aynı isimle bir eser kaleme almıştır.

Kâ'bî'nin Mu'tezile'nin temsilcisi olarak Horasan'a geçmesi aynı zamanda Mâtürîdî kelâmının ortaya çıkmasına sebep olarak da değerlendirilmektedir. Ancak bu, metodolojik bakımdan ve ele alınan konular açısından bir taklit olarak görülmesi de, el-Mâtürîdî'nin Mu'tezile'nin peşinden gitmesi şeklinde değerlendirilebilmesine sebep olabilir. (Musahan, 2015-1, XXVII/199) Yine bu durum, Mâtürîdîliğin kendini bir çeşit Mu'tezile karşıtı olarak gördüğü ve onun görüşlerini reddetme şeklinde bir yere konumlandığı anlaşılabilir. Ancak Mâtürîdîlik, bazı kelâmî meselelerde Mu'tezile'ye daha yakın bir noktada dursa da, onun özgün bir ekol olduğu açıktır.

Kaldı ki, Mu'tezile'nin Horasan bölgesinde varlığını sürdürmesi, Mu'tezilî fikirlerin ve düşüncelerin bölgede yayılması sınırlı bir zaman diliminde olmuştur. Bunun önemli bir nedeni, Mu'tezile karşıtı görüş ve tavırların Mu'tezile'nin Maverâünnehir'de hızlı bir şekilde son bulmasına sebep olmasıdır. (Özen, 2003, 61).

Burada ifade edilmesi gereken bir husus da, el-Mâtürîdî'nin Kâ'bî'ye ait görüşleri ve düşünceleri bir eserden takip ederek değerlendirmesidir. Buna dair örnek bir üslubu dikkate aldığımızda bunun *Uyûnu'l-mesâil* olmadığını rahat bir şekilde söyleyebiliriz. Zira burada Kâ'bî, bir tek fiilin iki faille ait oluşu anlayışına sözün sadece bir kişiye ve haberin de bir kişiye ait olabileceği örneği ile itirazda bulunmuştur. (Mâtürîdî, 2002, 307/57. Dipnot).

Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*'de sıfatullah, e' al-ı ibâd ve bu bağlamda kader ve özgürlük, büyük günah işleyenlerin durumu gibi temel kelâmi problemler hakkında Kâ'bî özelinde Mu'tezile eleştirisi yapmaktadır. Mâtürîdî'nin, Kâ'bî'nin *Uyûnu'l-mesâil*'de ele aldığı meselelere girmemesi merak konusudur. Kâ'bî'nin ele aldığı hâdis, muhdis, muhdes, cevher, araz ve kıdem gibi kavramların kelâm ilminin çeşitli meselelerinden daha çok varlık ile ilgili olması, dolayısıyla tevhîd bağlamına girmesi ve temel olarak iki mezhep veya iki müellif arasında bu hususta büyük farklılığın bulunmaması şeklinde değerlendirilebilir.

Öte yandan Kelâm tarihinde yaşanan çeşitli problemlerde görüldüğü gibi, Mu'tezile'ye yönelik olarak Mecusilik ve Kaderilik suçlaması yapılmıştır. Benzer şekilde Mâtürîdî de Mu'tezile'ye Mecusilik suçlaması geleneğine uyarak Kâ'bî'ye yönelik olarak, "sizin kardeşleriniz" şeklinde bir ifade kullanmaktadır. (Mâtürîdî, 2003, 393) Buna karşılık Mecusiler aleyhinde kanaat ortaya koyan Kâ'bî, Allah'ın kötülükleri yaratmadığı, iyiliklerin ise hem halk hem irâde bakımından Allah'a nisbet edildiğini söyleyerek Mecusilerin görüşlerini kabul etmemektedir. Mâtürîdî'ye göre aynı bakış açısı Mu'tezile'de de bulunduğundan kendilerine Mecûsî adı verilmektedir. (Mâtürîdî, 2003, 394). Bilindiği gibi bu tür nitelermeler, genel olarak Mu'tezilî kelâmcılar tarafından kabul edilmemektedir. Mu'tezile'ye Kaderiyye adı verilmesi ve bununla ilgili Mu'tezile'nin itirazları Mu'tezilî kelâmcılar tarafından dile getirilmektedir. Mu'tezile'ye Kaderiyye adı verilmesinin doğruluğu irdelenirken iki fırkanın ortaya çıkışlarının farklı tarihlerde gerçekleşmesi gündeme gelir. Buna ilave olarak Mu'tezile'nin Allah'ın ezeli ilmini inkar etmemesi bir başka delil olarak kabul edilir. (Akın, 2017, 34). Buna göre bu isimleri, muarızları tarafından onlara yönelik yakıştırmalar olarak karşılamak da mümkündür. (Aydın, 2010, 22). Nitekim Mâtürîdî de *Kitâbü't-tevhîd*'de Kâ'bî'nin bu tür bir nitelendirmeye itiraz ettiğinden sık sık bahseder.

Kâ'bî'ye aşırı tenkit yönelenlerden biri de Eş'arî kelâmcısı Abdulkâhir el-Bağdâdî'dir. O, Kâ'bî'ye fırkasından bahsederken Kâ'bî hakkında hakarete varan şu ifadeleri kullanmaktadır: "Bunlar, Kâ'bî diye bilinen Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî'ye uyanlardır. O, özel ve genel birçok ilmi bildiğini iddia eden bir şarlatandı. Onun bîatını şöyle dursun zâhirini bile kavrayamamıştı. Birçok konuda Mu'tezile'nin Basra ekolüne muhalefet etmiştir." (Bağdâdî, (t.y.), 181)

B. UYÛNU'L-MESÂİL VE MUHTEVASI

Uyûnu'l-mesâil ve'l-cevabât, Kâ'bî'nin daha önce yazdığı *Kitabü'l-makâlât* adlı eserinin bir parçasını oluşturmaktadır. Hatta eserini beş fenne ayırdığını ifade eden Kâ'bî, beşincisini *Uyûnu'l-mesâil*'in teşkil ettiğini bizzat ifade eder. *Makâlât*'ın son bölümünü teşkil eden eserin aslında müstakil olduğunu ancak beşinci fen yani son bölüm olarak almak istediğini bizzat ifade etmektedir. (Kâ'bî, 2018, 10, 35)

Kendisinin de ifade ettiği üzere, *Mağâlât*'ın sonunda yer alan *Uyûnü'l-mesâil*'in Kâ'bî'ye nispeti söz konusu olunca, en kuvvetli delil yine kendisinin *Kitabu'l-makâlât* adlı eserinde kullandığı şu ifadedir: "Burada daha önce vaat ettiğimiz üzere Uyûnü'l-mesâil'i ele alacağız". (Kâ'bî, 2014, 31; 2018, 35) Aynı şekilde Şemseddin ed-Davudî (Kâ'bî, 2014, 13) ve İbn Nedim *Fihris*'inde (İbn Nedim, 1996, 219) Kâ'bî'nin *Uyûnü'l-mesâ'il*'i, *Kitabu'l-makâlât*'ın sonuna eklediğini zikrederek eseri ona nispet eder.

Verilen bu bilgiler ışığında *Uyûnu'l-mesâil*'in ona nisbetinde bir şüphe kalmamaktadır. Ancak eserin eksik olup olmaması ile ilgili bazı tereddütler hasıl olabilmektedir. Gerçi eseri tahkik ederek yayınlayanların kanaati, herhangi bir kopukluk durumu söz konusu olmadığı için eserde bir eksiklik görmedikleri yönündedir. (Kâ'bî, 2018, 36) Burada bu tür bir tereddüt ve şüphenin meydana gelmesini haklı kılacak bazı sebepler de söz konusu olabilmektedir. Zira Safedî gibi bazı müellifler bu eserin dokuz cilt olduğundan bahsederler. (Safedî, 1993, III/68)

İlgili eserin içeriğine bakacak olursak; *Makâlât*'da nazar ile ilgili konuları incelediğini ifade eden Kâ'bî, burada tekrara düşmemek için daha önce ele almadığı bazı noktalara değineceğini söyler. (Kâ'bî, 2014, 31). Yukarıda ifade edildiği üzere, onun bu sözleri yine *Uyûnu'l-mesâil*'in kendisine nispetinin kuvvetini göstermektedir.

Eserini meselelere ayırarak yazmak yerine baplara ayırdığını, her birinde mu'tezile açısından üzerinde ittifak edilen çeşitli meseleleri incelediğini yine kendisi ifade etmektedir.

Bu yönüyle esere bakıldığında gerçekten de *Makâlât*'dan farklı olarak, orada çok kısa değindiği konulara ağırlık verdiği görülmektedir. Kendisinin de ifade ettiği gibi, daha önce "nazar" meselesini detaylı bir şekilde işlediğinden, *Uyûnu'l-mesâil*'de başlarken nazarla ilgili bazı bilgiler verdikten sonra esas üzerinde durmak istediği meselelere girmiştir. Bu çerçevede, üzerinde yoğun bir şekilde durduğu mesele olan tevhîd bağlamında hâdis, muhdis, muhdes, cevher, araz ve kıdem kavramlarına ve konularına yoğunlaşmıştır. Son olarak ise ta'dil ve tecvir meselesine de yer vermiştir.

Kâ'bî'nin *Uyûnu'l-mesâil* adlı eserinde ele aldığı konulara kısaca değindikten sonra bunlarla ilgili değerlendirmeleri daha sonra yapacaktır. Eserinde el aldığı konular:

1. Nazar
2. Alemin hâdis olması
3. Âlemin sonlu olması
4. Arazların isbâtı ve hâdis olması
5. Âlemin bir muhdisinin olması
6. Muhdisin Muhdes, Hayy ve Kâdir olmaması
7. Âlemin muhdisinin tek olması

Çalışmamızın bundan sonraki kısmında, Ka'bi'nin eserinde ele aldığı konular bağlamında bir yapılandırma yaparak onun görüşleri üzerinden bir değerlendirme yapacağız.

Eserine bilgi konusu ile başlayan ancak detaylı girmeyeceğini ifade ettiği için nazar ile ilgili kısa ve özlü değerlendirme yaptığı bölümde, ashabımız dediği Mutezili kelâmcıların bilgi anlayışlarına değinmektedir. Burada duyu organları, haber ve akıldan oluşan bilgi kaynaklarının inkârına dair herhangi başarılı bir girişimin mümkün olmadığını ifade etmektedir. Özellikle insanın mükemmel varlık olması hususunda aklın önemi ve rolüne dikkat çekmektedir. (el-Kâ'bi, 2014, 32-33).

Duyu organların bilgi elde etmedeki rolünden bahsederken akıl sayesinde bunların değerlendirilebildiğine dikkat çeker. (el-Kâ'bi, 2014, 38) Nazar ve istidlal hususlarını değerlendirirken taklidî imânın caiz olmamasının nazarın kıymeti ve değeri bakımından önemli olduğunu belirtir. (el-Kâ'bi, 2014, 41) Eşyanın hakikatinin bilinmesine dair inkârda bulunanların inatlarından bunu yaptıklarını (el-Kâ'bi, 2014, 48-49) belirten Ka'bi, varlık ile bilgi arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. (el-Kâ'bi, 2014, 53) Varlık için geçerli olan kıdem ve hudûs, aynı şekilde hâdis ve kadîm bilgi olarak da taksim edilebilir. Bu yaklaşımıyla Ka'bi, varlık bir bilgi konusuna kelâmcıların genel kanaatleri üzerinden bir çerçeve belirlediğini söylememiz mümkün görünmektedir.

1. Kâ'bi'nin Tevhîd İlkesini İsbâtı

Allah-Âlem ilişkisi, atom nazariyesinin ortaya atıldığı ilk dönemlerden itibaren Kelâm ilminde önemli bir yer tutmuştur. Âlemin Allah'ın varlığına bir alamet olması, özellikle Kur'an'ın âleme bakarak tevhîde ulaşmak şeklinde çizdiği çerçeve böyle olduğu için âlem tasavvuru Kelâmcılar tarafından bilhassa değerlendirilmiştir.

Mutezili görüşlere sıkı bir şekilde bağlı olan Ka'bi, tevhîde giden yolda âlem anlayışını ihmal etmemiş, âlemin cevher ve arazlardan oluştuğu konusunu özenle işlemiştir. Tabiat konularıyla bağlantılı olan âlem, cevher, araz ve hareket-sükûn gibi kavramlarla Basra ekolüne kıyasla Bağdat Mutezilesi daha çok ilgilenmiştir. (Akın, 2017, 188) Mensubu olduğu Bağdat ekolünün görüşleri çerçevesinde hareket eden Ka'bi, âlemin cevher ve arazlardan oluştuğunu belirttikten sonra, cevher ve araz için bir arada veya ayrı olma durumlarından bahseder. Kâ'bi *Uyûnu'l-mesâil*'de kısaca değindiği nazar konusuna (el-Kâ'bi, 2014, 33-41) atıfta bulunak hudûsun bilinmesinin sadece nazar ile mümkün olduğuna dikkat çeker. Cevherin hâdisliğini bilmenin ve ispatlamanın üç bilgi kaynağı ile mümkün olduğunu savunur. Bu manâda, hâdis olan şeylerin yokluktan varlığa geçmesi durumunda, ortada devam eden/devamlılığı söz konusu olan bir varlığın olması zorunludur. Hâdis varlıklar için var olma ve yok olma şeklinde iki durumdan birinin ortaya çıkma zorunluluğu nedeniyle, Kâ'bi'ye göre aklen bu iki hal dışında zorunlu bir varlığın gerekliliği ortadadır. (el-Kâ'bi, 2014, 55-56) Ona göre cevher ve araz âdem halinde cevher veya araz sayılmazlar. Çünkü madûm, şey olmakla birlikte onun cevher veya araz diye vasıflandırılması doğru değildir. (Arpaguş, 2008, 174).

Âlemin hâdis olmasını anlamak kadîmi anlamaya kapı aralayacağından, Kâ'bi hudûs ve kıdem kavramlarını izah ettikten sonra kadimin herhangi bir hâdis ile birlikte var olması, teklik dışarıda tutulursa, belli hususlarda aralarında ortak bazı noktaların olduğunu belirtir. Bu ortak nokta hudûsiyet açısından aralarında müşterek durumların olduğunu gösterir. Ancak hiçbir şekilde değişmeyen ve mutlaka olması gereken husus, kadim varlığın hâdisten önce bulunması ve ondan bağımsız olmasıdır. Bundan dolayı muhdes olan bir şeyin muhdis olan Allah'tan önce olması imkânsız olduğuna göre, muhdis ancak Allah olmalıdır. (Kâ'bi, 2014, 57; Akın, 2017, 139.) Kâ'bi'nin tevhîd ilkesini ispat etmek için bir çaba içinde olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Tevhîd savunmasını ve ispatını sünni kelâmcıların yöntemini kullanarak yaptığını görmek de mümkün olmaktadır.

Âlemin ebedi olmayıp sonlu olmasını çeşitli akli delillerle desteklemeye çalışan Ka'bi, âlemin hâdis olduğunun delillerinden birinin sonluluğu olduğunu belirtir. Ona göre sonlu olmak aynı zamanda tam olmamak ve noksan olmak anlamına gelmektedir. (Kâ'bi, 2014, 69).

Kulların fiillerini tevhîd bağlamında değerlendiren Kâ'bi'nin konuyla ilgili görüşlerini kritik eden Matüridi, Allah'ın fiili ile insanın fiili konusunda hata ettiğinin açık olduğunu söyler. *Uyûnu'l-mesâil*'de

karşılaşmadığımız ancak Mâtürîdî'nin mu'tezilî bir müntesip ve mümessil olarak Kâ'bî'nin görüşlerini eleştiri yöntemini ve şeklini görmek bakımından bu husustaki değerlendirmelerini izlemek yararlı olacaktır.

Mâtürîdî, insana ait bir fiilin Allah'ın halıkı olmasını imkânsız olarak görmeye suçladığı Kâ'bî'yi bu hususta da eleştirir. Kâ'bî tezini savunurken ortaya çıkan bir fiilin bir tarafının insana, bir tarafının Allaha bağlanmasının mümkün olmadığına dayandırmaktadır. Buna bağlamda bir fiilde iki irade söz konusu ise, iki iradenin aynı noktayı hedeflemesi durumunda söz konusu olabilir. Kulların fiilinde ise iki iradenin aynı olması doğru olamayacağından hareket eder. Mâtürîdî buna karşılık Allah ile kulların bazı mallardaki ortak mülkiyeti meselesi nasıl ortaklık şeklinde anlaşılıyorsa fiil için de aynı durumun söz konusu olduğunu ifade eder. (Mâtürîdî, 2003, 381-383).

Mâtürîdî bir kelâmcı olan Lâmişî (ö. 522/1128) *et-Temhîd li-kavâ'idî't-tevhîd* adlı eserinde bazı Mu'tezilî kelâmcıların görüşlerini değerlendirirken müellife de değinmektedir. Lâmişî'nin iddiasına göre Kâ'bî, şehvet manası içermesi nedeniyle, Allah'ın irade sıfatının bulunmasını mecazen veya hakiki manada kabul edilemez bulur. (el-Lâmişî, 1995, 78).

1a. Hudûs Delili

Allah'ın varlığının delilleri arasında en önemli kabul edilen hudûs delili Kâ'bî açısından da değerli görülerek üzerinde durulmuştur. Buna göre bir şeyin var olması için onu yaratan bir varlığın gerekliliğine dikkat çeken Kâ'bî, bu hâdisliğin cevherden ziyade araz üzerinde gerçekleşmesinin hudûs deliline daha uygun olduğunu ifade eder. Buna göre Kâ'bî, cevherlerin hâdisliğinin daha çok arazların hâdis olması ile alakalı olduğuna dikkat çekerek bir değerlendirme yaptığını anlamak gerekir. Çünkü arazları taşıyan şey cevher olup araz dikkate alındığında cevherin arazdan veya zıddından yoksun olması mümkün değildir, zira cevher var olduğu sürece arazi taşımak durumundadır. (Kâ'bî, 2014, 75-81).

Her muhdesin bir muhdisinin olması gerektiği ilkesini değerlendiren Kâ'bî, âlemin bir muhdisinin bulunmasının akıl açısından açık bir konu olduğunu belirtir. Zira bir kitap katipsiz olamayacağı gibi, muhdes olan âlemin bir muhdisinin olması aklen zaruri olarak ortaya çıkar. Burada yine Mu'tezilî'nin anlayışına bağlılığını koruyarak hareket eden Kâ'bî, âlemin hâdis olması onun bir muhdisin ihdasıyla mümkün olacağını savunur. Ancak bunun bir vucubiyete bağlı olmadan meydana geleceğini ifade eder. Böyle olunca muhdisin muhdesine göre ezeli olması ve muhdesten önce olması aklen de zaruri bir durum olarak kabul edilir. (Kâ'bî, 2014, 85-87).

Muhdis ile muhdesin birbirinden farklı ve ayrı şeyler olduğuna ayrı bir önem verdiği anlaşılan Kâ'bî, muhdisin hayy ve kâdir olması gerektiğini söyler. Zira muhdis olan Allah'ın fiillerinin söz konusu olması O'nun hayy ve kudret sahibi olmasını gerektirir. Kudret sahibi bir failin bulunmamasını savunmak, fiilin ve failin inkâr edilmesi demektir. Allah'ın kudretini anlatan Kâ'bî, insan seçiminin olduğunu savunurken de aynı mantıkla insanın kudretinin ve hayy olmasının gerekliliğini ispatlamaya çalışır. (Kâ'bî, 2014, 89-98).

Kâ'bî'nin *Uyûnü'l-mesâ'il*'de hudûs delili üzerinde daha fazla durmasına karşılık, Mâtürîdî İsbât-ı Vâcib hususunda sadece hudûs delili ile yetinmeyerek diğer delilleri de değerlendirmektedir. Allah'ın Varlığının delili olarak evrenin önemine dikkat çeken Mâtürîdî, aynı yöntemi sıfatullah meselesinde de kullanmaktadır. (el-Mâtürîdî, 2003, 34-40)

2b. Hayy ve Kadir olması

Kâ'bî'nin Allah'ın varlığı ve birliği konusunda diğer delillerden ziyade hudûs delili üzerinde durduğu gibi, sıfatullah meselesinde de özel olarak belli sıfatlara yoğunlaştığı görülmektedir. Bu manada Kâ'bî, *Uyûnü'l-mesâ'il*'de Allah'ın hayy ve kudret sıfatlarına ayrı ve özel bir yer verdiğini ifade etmek gerekir.

Failin hayy olmasını bizzat görmememiz onun hayy olmasını inkar etmeyi gerektirmeyeceğini ifade eden Kâ'bî, Allah'ın zatı gereği olduğu için, hareket eden bir durumu bizim hissetmemiz söz konusu olamaz. Zira tek başına hayy olmakla birlikte, hareketli ve gözle görünür olması onun cismani bir varlık olması sonucunu doğurur. Yemeye ve içmeye gücü yeten bir failin kadir olduğunu iddia etmek mümkün olamaz, böyle bir varlık ancak cisim olabilir. (Kâ'bî, 2014, 90-92). Burada Kâ'bî adeta kudretin zahiri tezahürlerine dikkat çekmiş oluyor.

Kâ'bî'ye göre bir varlığın hayy olması onun kadir olmasını gerektirmediği halde, kudret sahibi olması onun hayy olmasının bir gereği olarak değerlendirilir. O nedenle, kudret sahibinin mutlaka hayat sıfatına sahip olarak kabul edilmesi gerektiği için hayy olmayan bir kadir varlıktan asla söz edilemez. İnkarcıların hayy, ilim ve kudret sıfatlarını cismanilik özelliği ve alameti olarak saymalarına dikkat çeken Kâ'bî, bunun uluhiyet hakkında düşünülmesinin doğru olamayacağını iddia eder. Zira zatı itibarıyla ilim sıfatına sahip olan âlimin bu ilmini inkar etmek söz konusu olacağından aynı şekilde kudret sıfatına sahip olan kadirin bu kudretini reddetmek durumu ortaya çıkacaktır. (Kâ'bî, 2014, 104).

Kâ'bî'nin sıfatlarla ilgili olarak özellikle hayy, ilim ve kudret üzerinde durmasına karşılık Mâtürîdî, sıfatları fiili ve zati diye bir ayırma tabii tutmanın mantıklı bir temelini olmadığını savunur. Böyle bir ayırım yapmanın mantıklı geçersizliğini neticede her iki sıfatın bir yerde buluşmasına dayandırır. Zira Allah'ın ilmini, kudretini ve fiilini gören ve bunu itiraf eden biri zaten Allah'ı bunlarla nitelemiş olur. (Kâ'bî, 2014, 79-80). *K.tevhîd*'de Eş'arîler'den farklı olarak tekvin sıfatı konusunda uzun izahlar yaparken Kâ'bî'yi muhatap alarak görüşlerini ortaya koymakta olduğunu burada bir kez daha hatırlamamızda yarar var. Mu'tezile'nin ve özel olarak Kâ'bî'nin sıfatları zât'tan ayırması bağlamında Mâtürîdî bu konuda tekvin sıfatını esas almaktadır. (Kalaycı, 2013, 290) Mâtürîdî, Mu'tezile'yi sıfatlar konusunda eleştirirken Eş'arîlik ile Mâtürîdîlik arasındaki ihtilaf konularından olan tekvin sıfatını merkeze almış, tenkit örgüsünü bunun üzerine inşa etmiştir.

Matürîdî *Kitâbü't-tevhîd*'inde sıfatullah meselesinde Kâ'bî'den bahsederken, onun gerçekte Allah'ın sıfatının bulunmadığını, sadece onu vasıflandıranın nitelemesi ve O'na isim nisbet eden kişinin kullandığı kavramların ve isimlerin söz konusu olduğunu söyler. Yine ona göre zaten sonunda birleştiği için Allah'ın zati veya fiili sıfatlarının ayırımını tam bir şekilde yapmanın imkânı da yoktur. (el-Mâtürîdî, 2003, 89-79).

Yukarıda değerlendirmeye çalıştığımız mesele olan sıfatullah ile ilgili olarak eserinin belli bir bölümünü (Kâ'bî, 2014, 90-105) ayıran Kâ'bî, konuya sistematik bir yaklaşım göstermemiş sadece Allah'ın hayy ve kadir olması üzerinde durmuştur.

Kelâmcıların tevhîd ilkesi bağlamında ele aldığı meselelerden biri de cismani bir takım anlayışlardır. Bilindiği gibi cismin ana maddesiyle görünüm ve özelliklerinin birbirinden farklı şeyler olduğu sabittir. Kelâmcılar bu görünüm ve özellikleri isimlendirme hususunda ihtilaf etmiştir. Bazıları "araz" bazıları ise "sıfat" diye isimlendirmişlerdir. Kâ'bî'nin "Cisme ait görünüm ve özelliklerin, cismin kendisi olmadığı sübut bulunca bunların artık araz olduğu anlaşılmıştır" tarzındaki sözünü alan Mâtürîdî bunun hatalı olduğunu söyler. Ona göre Kâ'bî'nin burada söylemesi gereken, cismin dışındaki yaratılmışlar arazdır. Halbuki Kur'an'da cisimler kastedilerek araz ismi kullanılmıştır: "Siz eğreti dünya malını istiyorsunuz" (Enfal, 8/67) "Eğer ele geçirilmesi yakın bir dünya malı (araz)... olsaydı" (et-Tevbe, 9/42). Buna göre bu görünüm ve özelliklere "sıfat" demek İslami isimlendirmeye daha uygundur. (el-Mâtürîdî, 2003, 33).

Mâtürîdî'nin Kâ'bî'ye ait olduğunu iddia ederek sıfatlarla ilgili yukarıda söyledikleri üzerinde düşünmek gerekir. Her ne kadar *Uyûnu'l-mesâil*'de bu tür düşüncelere rastlamak mümkün olmasa da onun bu yaklaşımı bir yerde "sıfatın zatın ne aynı ne de gayrı" şeklinde bir kanaat sahibi olduğu hissini uyandırmaktadır. Bununla birlikte onun farklı bir tavır içinde olduğunu göz önünde bulundurarak (Arpaguş, 2011,179) Mâtürîdî'nin konuya yaklaşımıyla tamamen aynı yönde ve paralel bir durumun söz konusu olmadığı da açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Mâtürîdî'nin konu ile ilgili verdiği bilgiler ve bu bilgiler ışığında yaptığı tenkitler daha kapsamlı bir mahiyet arz etmektedir. Kâ'bî'nin zati sıfatlarla fiili sıfatlar hakkındaki görüşlerini tenkit etmek için müstakil bir başlık açan Mâtürîdî, Mu'tezile'nin adını da anarak eleştiride bulunurken şöyle der. "Kâ'bî'nin görüşlerini vererek hem kendisinin Allah'ı bilip bilmediğini ortaya koymuş oluruz hem de Mu'tezile'nin yeryüzündeki imamı olarak kabul edilen Kâ'bî üzerinden Mu'tezile'nin ilmi seviyesini görmüş olacağız". (el-Mâtürîdî, 2003, 78-79). Görüldüğü gibi burada Matürîdî Kâ'bî'nin adını verirken bir küçümseme ve alaya alma üslubu ile karşılaşmaktayız.

Kâ'bî, *Uyûnu'l-mesâil* adlı eserini Allah-âlem ilişkisi üzerinden yani hudûs delili bağlamında inşa ederken kadîm olan varlığın hayy, ilim ve kudret sıfatlarına sahip olmasının gerekli olmasına ağırlık vermiştir. Allah'ın birliğinin deliline dair akli argümanlarla hareket eden Kâ'bî'ye göre, âlemin muhdisinin bir ve tek olduğuna dair pek çok delil olduğu halde inkârcılar dünyada fîsk, zulüm ve haksızlığın yaşandığını öne sürerek tek ilah düşüncesinin yalan olduğunu savunurlar. Ona göre bu tür fiiller, muhdisine nispetle değil failine bağlı olarak meydana gelir. Ancak muhdeslerin çokluğuna bağlı olarak birden fazla failin olması ile muhdisin birden fazla olması birbiriyle karıştırılmamalıdır. Zira muhdis, bir olan Allah'tır, beşer planında çeşitli şekillerde ortaya çıkan fiillerin faili ise insan oluyor. Tevhîd bağlamında muhdis olan ilahın tekliği daha çok cevher ve a'yanlar çerçevesinde yapılan bir tartışma olduğundan, kulların yaptığı fiillerin çok olmasına bağlı olarak birden fazla failin bulunması bu teklife aykırılık teşkil etmez. (Kâ'bî, 2014, 109-110). Kâ'bî burada Mu'tezile'nin husn-kubh anlayışından hareketle, kabih olan fiillerin yine insana nisbet edilmesi gerektiğine dair Mu'tezile'ye ilkeye uyduğunu göstererek tevhîde endeksli bir teoriyi merkeze aldığını göstermektedir.

Mâtürîdî'ye göre Kâ'bî'nin sistemi, müsbet ve menfi olarak Allah hakkında söylenebileceklerle dayanmaktadır. Burada esas mesele, Allah'ın hâdis ile nitelendirilmesinden kaçınarak tevhîd ilkesini ispat etmek ve bunu muhafaza etmektir. Ona göre Kâ'bî'nin düşüncesi, Allah'ın zati ve sıfatları ile ilgili olarak

örneğin onun iştme ve ilmi arasında hâdis varlıklarda olduğu gibi bir ayırım yapmanın mümkün olmadığı yönündedir. İnsan, iştme duyusu ile sadece duyulan şeylerden haberdar olabilirken, Allah için bu tür bir sem' veya ilim şeklinde iki ayrı sıfat arasında olduğu gibi bir ayırım doğru olmaz. Sübuti sıfat olan, "iştilen bir şeyi Allah bilir demek" Allah'ın zâtı açısından bir değişikliğe neden olacak şekilde anlaşılabilir. (el-Mâtürîdî, 2003, 78-79).

Kâ'bî eserinin sonlarına doğru son olarak tadil ve tecvir meselesini ele alır. Filozofların akıldan dolayı insanı aziz ve şerefli kabul etmelerini dile getiren Kâ'bî, onların akıl ile ilgili bu kanaatlerini onaylayarak yine bu akıl nedeniyle Allah'ın kula mükellefiyet yüklemesinin onun adaleti gereği olduğunu savunur. Aziz ve şeref sahibi olmasının sebebi olan akla yönelik Allah'ın ayrıca tebliğde bulunmasının bir sonucu olarak kul, masiyet ve taatlerine göre cennet ve cehennemi hak edecektir. Kâ'bî'ye göre ebedi nimetleri elde etmeyi istemek, emir ve nehiylerde bulunan Allah'ı bilmek ve ona şükretmek, zulüm yapmayı ve haddi aşmayı terk etmek aklın kabul edebileceği hususlardır. (Kâ'bî, 2014, 123-126).

İnkâr edeceklerini ve günah işleyeceklerini bildiği halde Allah'ın neden o insanları yarattığı şeklindeki soruya cevap veren Kâ'bî, bunun Allah tarafından kullarına bir fazilet ve ihsan manası taşıdığını ifade eder. Zira insanın taatlere sarılarak yaratılmasına şükretmesi gerekir. Kâfir birinin neslinden binlerce müttaki ve mü'minin çıkabilmesi buna en güzel örnek olsa gerekir. (Kâ'bî, 2014, 128-129).

Kâ'bî, Allah'ın kullarına tebliğde bulunmasını onun bir ihsanı olarak tanımlar. Peygamber ve şariat göndererek ihsanını izhar eden Allah, bunu iman ederek cenneti kazanan mü'min kuluna yönelik gerçekleştirdiği gibi kâfire de uyguladığı için bu durum kâfir için de Allah'ın ihsanı olur. (Kâ'bî, 2014, 123-126). Bu değerlendirmesi ile Kâ'bî, Allah'ın peygamber göndererek insanlara yükümlülüklerini hatırlatması, inanmayacağını ezeli ilmiyle bildiği halde kâfir için de bir ihsan manası taşıdığına inanmaktadır. Zira mutezileye göre Allah'ın bütün insanları yaratması başlı başına bir ihsan ve lütuf eseridir. İnsanın en şerefli bir varlık olarak akıl ve irade sahibi olması ve buna ilave olarak insana peygamber ve şariat gönderilmesi yine bir ihsan ve lütuf eseridir. Kâ'bî yukarıdaki değerlendirmesiyle Allah'ın kullarına peygamber göndermesi ile ilgili mu'tezilî yaklaşıma uygun bir kanaata sahip olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Kelâm, tefsir ve hadis ilmi gibi farklı alanlarda eser kaleme alabilen bir ilim adamı portresi çizen bir Mu'tezilî kelâm bilgini olan Kâ'bî, Bağdat ve Horasan başta olmak üzere geniş bir coğrafyada tanınan ve bilinen bir isimdir. Kâ'bî'nin, Horasan bölgesinde bulunması Mâtürîdîlik-Mu'tezile ilişkisi söz konusu olunca hatırlanan önemli bir mesele olmaktadır. Zira bölgede Mu'tezile'nin etkili olmasında, görüşlerinin yaygın bir şekilde bilinmesinde ve tanınmasında Kâ'bî'nin rolü ve konumu öne çıkmaktadır.

Öte yandan Kâ'bî'nin Mu'tezilî fikirleri yaymak amacıyla bulunduğu Horasan bölgesinde bir şekilde Mâtürîdî ile olan iletişimi, Mâtürîdî düşüncesinin doğuşunda doğrudan olmasa da dolaylı bir şekilde etkili olması bakımından onun ismi ile yine karşılaşılmaktadır.

En önemli çalışması olan *Kitâbu'l-makâlât*'in sonunda yer alan ve daha önce tahkik edilerek yayınlanan *Uyûnu'l-mesâil*, muhteva ve üslup olarak herhangi bir şüpheye mahal bırakmayacak tarzda, Kâ'bî'ye ait olduğunu belli etmektedir. İlgili eserde, varlık bağlamında tevhid ilkesi, sıfatlar ve kısmen büyük günah gibi birkaç konu ele alınmaktadır.

Mâtürîdî *Kitâbu't-tevhîd* adlı eserinde kapsamlı bir eleştiriye tabi tuttuğu Kâ'bî'ye bilgi konusu üzerinden herhangi bir eleştiride bulunmamaktadır. Aslında nazar konusunda özel bir yere sahip olan Mâtürîdî'nin Kâ'bî'nin bilgi meselesine dair görüşlerini değerlendirmemesinin dikkat çekici olduğunu ifade etmek gerekir.

Makalemize konu olan *Uyûnu'l-mesâil*'i kendisinin de ifade ettiği gibi, *Makâlât*'da ele almadığı konuları incelemek üzere kaleme almıştır. Söz konusu eser, nazar, âlemin hâdis olması, âlemin sonlu olmasının delili, arazların ve arazların hâdis olmasının delili, âlemin bir muhdisinin bulunması, muhdis ile hâdisin aynı olmaması, âlemin yaratıcısının bir ve tek olması ve son olarak ta'dil ve tecvir başlıklarından oluşmaktadır. Makalede, Mâtürîdî'nin eserinde eleştirdiği birkaç kelâm bilgini arasından özellikle Kâ'bî'ye yönelttiği tenkitleri göz önünde bulundurarak *Uyûnu'l-mesâil*'deki konular gündeme getirilmiş oldu.

Kâ'bî, Basra ve Bağdat bölgesinden ayrılarak Horasan bölgesine yerleşmesi ve burada Mu'tezile'yi tanıtmaya ve yaymaya onun bir misyon üstlenen isim olduğunu göstermektedir. Bu vesileyle Maveraünnehir bölgesinde Mâtürîdî'nin, genel olarak diğer mezheplere özel olarak Mu'tezile'ye yaklaşımını bilhassa Kâ'bî üzerinden ortaya koyduğu için Kâ'bî ismi önemli hale gelmiştir.

KAYNAKÇA

Akın, Murat (2017). *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekolleri (Şahıslar ve Görüş Ayrılıkları)*. Ankara: Sonçağ Yayınları.

- Arpaguş, Hatice, (2011).Bağdat Mu'tezile Ekolü:Kâ'bî Örneği. *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, 07-08-09 Kasım 2008.
- Aydın, Osman. (2010). *Akılci Din Söylemi: Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*. Ankara: Hitit Kitap Yayınevi.
- (2001). *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci: Mu'tezile'nin oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf*. Ankara: Ankara Okulu Yay.
- (2010). *Akılci Din Söylemi: Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*. Ankara: Hitit Kitap Yayınevi.
- el-Bağdadi, Ebü Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir [t.y.]. *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırakati'n-naciye minhum*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire: Dârü't-Türas.
- el-Bağdâdî, EbûBekrAhmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb(1996). *Târîhu Bağdâd*. XIV, Tah.: Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut.
- Bebek, Adil, (2001). Kâ'bî. *DİA*, XXIV, İstanbul.
- Çelik, Taha, (2009).Ebu'l-Kasım el-Kâ'bî ve Kabûlü'l-Ahbâr ve Ma'rifetü'r-Ricâl İsimli Eseri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 89 s.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed (2002). *Lisânu'l-Mizân*. Tah.: Abdulfettâh Ebü Çudde, Beyrut, IV.
- el-Mâtürîdî, Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî (2003). *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, Ankara: İsam yayınları, 718 s.
- (2002). *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*. çev. Bekir Topaloğlu, Ankara: İsam Yayınları.
- Eskin, Mehmet (2014). Ehl-i Sünnet ve Mu'tezileMakâlât Geleneği "el-Eş'arî ve el-Belhî Örneği". *Yüziüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi = Journal of Social Sciences*, 27 s.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen (2005). *İlk Dönem İslam Mezhepleri*. çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Gölcük, Şerafettin, (1998). Hayyât, Ebü'l-Hüseyn. *DİA*, XVII, 103-105.
- İbnu'l-Esir, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Kerem Muhammed b. Abdülkerîm (1980). *el-Lubâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*. Beyrut.
- İbn Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebu Yakub İshak (1996). *el-Fihrist*. tahk. Yusuf Ali Tavi, Beyrut.
- Kâ'bî, Ebü'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî (2018). *Kitâbu'l-Makâlât ve ma'ahu Uyûnü'l-Mesâilve'l-Cevâbât*. tahk. Hüseyin Hansu- Raciîh Kurdi, Abdülhamid Kurdi, İstanbul: KURAMER (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi), Amman: Darü'l-Feth.
- (1974). *Fadlu'l-İ'tizal ve Tabakatu Mu'tezile*. tahk. FuadSeyyid, ed-Darü't-Tunisiyye, Tunus.
- (2014). *Uyunu'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*. Amman: Darü'l-Hamid.
- (2018). *Kabulu'l-ahbar ve marifetü'r-ricâl*. tahkik: Hüseyin Hansu, İstanbul: KURAMER (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi), Amman: Darü'l-Feth.
- KâdıAbdulcebbar, İmâdüddin Ebi'l-Hasen Abdülcebbar b. Ahmed (1974). *Fazlü'l-i'tizal ve tabakatü'l-Mu'tezile*. nşr. Fuad Seyyid, Tunis: ed-Darü't-Tunisiyye, 451 s.
- Kalaycı, Mehmet (2013). *Tarihsel süreçte Eşarilik-Maturidilik ilişkisi*. Ankara: Ankara Okulu, 384 s.
- Kaplan, Yunus (2006). Horasan Mu'tezilesi ve Ebu'l-Kâsım el-Kâ'bî'nin Hayatı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Koçoğlu, Kıyasettin, (2005). Mâtürîdî'ninMu'tezile'ye Bakışı. Doktora Tezi, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koloğlu, Orhan Şener (2003). Kâdı Abdülcebbar'a Göre İmâmiyye Fırkaları: Mu'tezilî Makâlât'tan Bir Kesit. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII-2.
- el-Lâmişî, Ebü's-Senâ (Ebü'l-Mehâmid) Mahmûd b. Zeyd (1995). *et-Temhîd li-kavâ'idü't-tevhîd*. thk. Abdülmecid Türki, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî.
- el-Mâtürîdî, Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî (2003). *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, Ankara: İsam yayınları, 718 s.
- (2002). *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*. çev. Bekir Topaloğlu, Ankara: İsam Yayınları.
- Musahan, Ali Yıldız (2015). Maveraünnehir Bölgesinde Mu'tezile-Mâtürîdî Etkileşimi. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVII, 2015-1.
- Musahanov, Yuldus (2009). Maturidî'ninMu'tezile Eleştirisi (Ebu'l-Kasım el-Kâ'bî el-Belhî Bağlamında), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi.
- Özen, Şükrü (2003). IV.(X.) Yüzyılda Maveraünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (2003-9), 49-85.
- (2003). Mâtürîdî maddesi. *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, VIII, 146-151.
- Safedî, Ebü's-Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah (1993). *el-Vafi bi'l-vefeyat*. İ'tena Muhammed Adnan Bahit, Mustafa Hıyari, V, Beyrut, Franz Steiner Verlag, C. 24, s. 469.
- Watt, William Montgomery (1981). *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara: Umran Yayınları.